

Activities of nationalist organizations in Kharkiv region and their role in assistance to the ostarbaiters

Yurii F. Skrypnychenko

V. N. Karazin Kharkiv National University
PhD student of the Faculty of History (Ukraine)
Kharkiv Radio Technical College
Teacher of «Defense of the Fatherland» (Ukraine)
e-mail: skripnecenkourij@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>
Researcher ID: HZM-5489-2023

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the activities of the national organizations of Kharkiv region in the struggle for independent Ukraine both against the USSR and against Germany during the Second World War and to clarify their role in preventing the export of the Ukrainian Ostarbaiters to Germany. **The research methodology** is based on the use of the historiographical analysis method, the historical-systemic and problem-chronological method, the method of critical analysis. **The scientific novelty** of the research consists in the fact that for the first time the systematization and analysis of materials dedicated to the activities of the nationalist movement in the Kharkiv region was carried out in order to determine the role of national organizations in helping ostarbaiters. **Conclusions.** A special role in the development of the nationalist movement in the Kharkiv region during the World War II belongs to the Derivative groups of the Organization of Ukrainian Nationalists. Kharkiv residents revived the activities of "Prosvita" and organized the "Kharkov Civic Committee". Their main task was the restoration of the independence of the Ukrainian state and the recognition of its legitimacy by the Soviet and German authorities. In Kharkiv, in order to achieve a similar goal, representatives of nationalist organizations tried to occupy positions in German authorities, especially in particular Kharkiv residents. Among the large number of lands captured by Germany, it was Ukraine that became the source of replenishing the labor force for the benefit of the Third Reich. Nationalist organizations contributed to preventing the deportation of the population of Kharkiv region to work in Germany. The activities in this direction of V. Dolenka and M. Gorban, who tried to solve it through their influence on the members of the "Kharkov Public Committee" and "Prosvita", who worked in the bodies of the occupying German authorities, should be highlighted.

Keywords: derivative groups, «Prosvita», Kharkiv region, «Kharkov Public Committee», OUN(m), OUN(b), ostarbaiters, occupation regime.

Діяльність націоналістичних організацій Харківщини та їх роль у допомозі оstarбайтерам

Юрій Скрипниченко

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
аспірант історичного факультету (Україна)
Харківський радіотехнічний фаховий коледж
викладач «Захисту України» (Україна)
e-mail: skripnecenkourij@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>
Researcher ID: HZM-5489-2023

Анотація.

Метою статті є аналіз діяльності національних організацій Харківщини у боротьбі за незалежну Україну як проти СРСР, так і проти Німеччини в роки Другої світової війни та з'ясування їх ролі в запобіганні вивозу українських оstarбайтерів до Німеччини. **Методологія дослідження** базується на використанні методу історіографічного аналізу, історико-системного та проблемно-хронологічного методу, методу критичного аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше здійснена систематизація та аналіз матеріалів, присвячених діяльності націоналістичного руху на Харківщині з метою визначення ролі національних організацій в допомозі оstarбайтерам. **Висновки.** Особлива роль у розгортанні націоналістичного руху на Харківщині періоду Другої світової війни

належить похідним групам Організації українських націоналістів. Харків'яни відродили діяльність «Просвіти» та організували «Громадський комітет Харкова». Основним їх завданням було відновлення незалежності Української держави та визнання її легітимності радянською та німецькою владою. В Харкові задля досягнення подібної мети представники націоналістичних організацій, зокрема харків'яни, намагалися зайняти посади в німецьких органах влади. Серед великої кількості захоплених Німеччиною земель, саме Україна стала джерелом поповнення трудової сили для блага III рейху. Націоналістичні організації сприяли запобіганню вивезення населення Харківщини на роботи до Німеччини. Особливо слід виділити діяльність в цьому напрямку В. Доленка, М. Горбаня, які намагалися її вирішити через свій вплив на членів «Громадського комітету Харкова» та «Просвіти», що працювали в органах окупаційної німецької влади.

Ключові слова: похідні групи, «Просвіта», Харківщина, «Громадський комітет Харкова», ОУН(м), ОУН(б), оstarбайтери, окупаційний режим.

Постановка проблеми. Події, які відбуваються в Україні протягом останніх двох років, зобов'язують сучасних дослідників спрямовувати коло власних наукових інтересів на актуальні проблеми української історії ХХ ст. Одним з гострих питань сучасної української історичної науки є діяльність націоналістичних організацій на Сході України в часи Другої світової війни. Проблематика даного дослідження є надзвичайно актуальною та недостатньо вивченою в сучасній українській історіографії. Особливої уваги потребує дослідження аспекту діяльності націоналістичних організацій Харківщини, пов'язаного з допомогою українському населенню врятуватись від скрутної долі оstarбайтерів у Німеччині.

Аналіз джерел та останніх досліджень. В українській історіографії ХХІ ст. наукові праці про діяльність націоналістичних організацій на території Української РСР в зазначений період мають регіональний характер (Ішук & Ніколаєва, 2006, с. 225-252; Патриляк, 2004; Іванченко, 2003; Добровольський, 2009).

Дана тема частково пов'язана з діяльністю похідних груп ОУН, тому слід зазначити, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'являється низка регіональних досліджень про похідні групи. Роботу націоналістичного середовища в Харкові за часів окупації досліджував А. Скоробогатов (Скоробогатов, 1999, с. 81 – 88). В. Ухач виділив «дві течії в українському русі Опору в Харкові на початковому етапі німецько-радянської війни: «варязької» (представників ОУН (б) і ОУН (м) із Західної України)» (Ухач, 2015, с. 21) та так званої «традиційної української громадськості», представленої місцевими харківськими прибічниками українського націоналізму» (Ухач, 2015, с. 22).

Протягом ХХІ ст. з'являються збірки документів, де друкуються окремі матеріали, присвячені діяльності націоналістичних організацій на Харківщині (Архіви окупації, 2006; Діяльність ОУН та УПА, 2011). Також є наукові статті, в яких аналізуються документи з подібної тематики (Богдашина & Жигло, 2006, с. 260 – 270). Не можна обійти увагою і збірки документів, присвячені спогадам оstarбайтерів (Грінченко, 2004).

Автор даного дослідження звертає увагу на діяльність націоналістичного руху на Харківщині та спробі його представників допомагати оstarбайтерам. В статті розглянуто окремо кожну націоналістичну організацію, її методи та форми діяльності, використовуючи які представникам національного руху певною мірою вдавалось частково врятувати населення Харківщини від тяжкої долі оstarбайтерів у Німеччині.

Метою статі є всебічне дослідження участі представників національних організацій Харківщини у боротьбі за незалежну Україну як проти СРСР, так і проти Німеччини та запобігання вивозу оstarбайтерів до Німеччини.

Виклад основного матеріалу. Активність націоналістичних організацій в Харкові розпочалась після взяття міста німцями 24 жовтня 1941 р., коли стало зрозумілим, що радянська влада та армія зникли з цієї території. З перших днів німецько-радянської війни західноукраїнські націоналістичні центри ОУН(б) та ОУН(м) робили ставку на розвиток національного руху Харківщини. На схід УРСР відправлялись похідні групи націоналістів. Вони обрали Харків основною метою дислокації на північному сході УРСР. Прихильники С. Бандери сформували три напрями діяльності похідних груп: «Північ», «Центр» і «Південь». До Харкова планувалось направити групу «Центр» під керівництвом М. Лемика. Основним завданням учасники вважали створення осередків ОУН(б). Але німці, які вже розпочали репресії проти бандерівців, затримали групу у Миргороді. Таким чином, створити міцну систему оунівців в Харкові не вийшло. Проте окремі емісары потрапляли до міста та створювали невеликі законспіровані осередки (Скоробогатов, 1999, с. 82).

«Мельниківці» керувались у діяльності програмою, розробленою Проводом Українських Націоналістів. Як і представники ОУН(б), прибічники А. Мельника направили до Наддніпрянщини три похідні групи. Північна йшла за маршрутом Дубно – Шепетівка – Житомир

– Київ – Полтава – Харків; Середня: Проскурів (Хмельницький) – Вінниця – Умань – Кіровоград – Дніпропетровськ – Донбас; Південна: з Вінниці на Балту – Одесу – Миколаїв – Кубань (Полікарпенко, 1951, с. 75). Представники Проводу Українських Націоналістів створили «Буковинський курінь». О. Сенік та М. Сціборський прийняли рішення, що курінь буде пробиватися через Проскурів і Вінницю до Києва. Після досягнення цієї мети вони будуть підпорядковуватися Проводу Українських Націоналістів під керівництвом О. Ольжича – керівника наддніпрянських осередків ОУН(м) (Дуда & Старик, 1995, с. 9). В свою чергу останній керував куренем, до якого входили Ю. Андрук – «Буревій», Осташек – «Грім», Лукіянюк – «Тиміш» та Хмара. Загальне керівництво здійснював провідник куреню П. Войновський (Мельник, Лашенко, & Верига, 1985, с. 137).

Протягом 17–19 липня 1941 р. до Харкова були направлені М. Ярема, І. Стриганич, П. Нагайло (ЦДАВОУ, ф.3833, оп.1, спр.14, арк.6). У липні 1942 р. до міста приїжджав член центру ОУН(б) Степан. Восени 1942 р. спостерігалась активність членів ОУН(б), приїжджали чотири бандерівські емісари і розповсюджували маніфести. Один із них, Книш, служив бургомістром (Сергійчук, 1996, с. 57).

Попри складнощі, у вересні 1942 р. по Харкову поширювались нелегальні листівки ОУН(б), які надрукував «Крайовий відділ ОУН у східних областях». Ця подія висвітлена у «Повідомленні гітлерівської служби безпеки про антифашистську діяльність українських націоналістів» від 9 жовтня 1942 р. (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.77, арк.89).

Діяльність «мельниківців» та «бандерівців» на Сході УРСР була ретельно продумана керівництвом націоналістичних організацій. Вони розробили спеціальну програму націоналістичного підпілля «Орлик», основною метою якої керівництво передбачало розповсюдження діяльності ОУН у зазначеному регіоні. Представники похідних груп проводили пропагандистську роботу із молоддю Наддніпрянщини (Щур, 2011, с. 198). Програма «Орлик» реалізовувалась разом із програмою «Олег», яка передбачала залучення молоді до підпільної діяльності націоналістів.

Наприкінці 1942 – на початку 1943 р. дещо змінюється соціальна спрямованість середовища ОУН(м). В результаті німецьких репресій інтелігенція вийшла із націоналістичних організацій, тому активістами залишались, в основному, робітництво і селянство. Вдалося зберегти лише викладачів Харківського університету.

На Харківщині українські націоналісти брали участь у декількох сутичках. Зокрема, варто згадати перестрілку німців і харківських «бандерівців» в ході оборони останніми підпільної друкарні. Наступним інцидентом для націоналістів був обстріл вояків Червоної Армії під час їхнього наступу на Харків в 1943 р.

Патріотизм окремих харків'ян був рушійною силою для пошуку зв'язків із Українською Повстанською Армією (УПА). Деякі харків'яни досягали власної мети і боролись у її складі. В документах залишились прізвища таких осіб. Зокрема, назвемо Олексія Вороненка, Івана Скрипка та Івана Карощука (останній зі станції Основа), Василя Гнідога з села Волохів Яр Чугуївського району, Захара Ізмайла з села Старий Салтів Вовчанського району, Миколу Литвиненка з села Сосонка, Григорія Усіченко з Балаклії та Михайла Юрківа з Великобурллуччини. Усі – колишні червоноармійці. О. Вороненко, З. Ізмайло та Г. Усіченко – артилеристи, а М. Литвиненко – майор штабу. Більшість вступили до лав УПА в 1943 р. (Сергійчук, 1996, с. 436). І це відомості лише з одного відділу УПА.

У березні 1944 р. радянською владою було викрито діяльність на звільнених від фашистів територій Харківської області трьох організацій ОУН (87 учасників, серед яких заарештовано 6, розробляються 11, а розшукуються 70).

Проте місцеві осередки Харківщини самостійно розпочали свою роботу в 1941 р. У них не було єдиного керівного центру, тому доводилося діяти стихійно аж до самої еміграції. Особливо виділялись такі особи, як професор М. Ветушов та адвокат В. Доленко. Вони докладали багато зусиль щодо створення осередків самоврядування, постійно запобігаючи перетворенню організації у стихійний рух. Одночасно сталося так, що «саме на Сході України націоналістичний рух напрацював свої демократичні принципи, став політично толерантним» (Ветров, 2011, с. 7).

Єдиною націоналістичною організацією, існування якої дозволили та терпіли німці під час окупації Харкова, була «Просвіта» на чолі з професором історії, який до 1933 р. займав посаду завідувача музейним відділом Наркомпросу України, Василем Васильовичем Дубровським, який зробив значний внесок у її відтворення. В минулому він був прихильником М. Грушевського. Василь Васильович перебував у засланні, а в Харкові з'явився з приходом німецьких військ. Організація розташовувалась в садибі М. Синельнікова. «Просвіта» намагалась протягом окупації Харкова німецькими військами діяти згідно принципів перших подібних організацій. І, все ж таки, серед її членів були прибічники створення самостійної української держави. Організація нараховувала близько 600 осіб та співпрацювала з представниками «Громадського комітету Харкова», коли його заборонили німці. Представники «Громадського комітету» мали

.....
великі надії щодо подальшої співпраці з «Просвітою». Серед її активних членів слід назвати керівника О. Попова, який очолив справу народної освіти. Також виділимо завідувача видавництвом Д. Солов'я, заступника голови ради З. Сапицьку, Гармаша, Соснового, М. Міщенко, Вітязя, П. Зубаря, Холодняка, Яценка, Д. Зайцева, Рябченка, М. Недужу, Васківського, О. Єзерського, Ковтуна, В. Кравченка, Рябоконея, Дідженка, Трипольського, І. Бакала, П. Дригу, Н. Алчевську (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.78, арк.120) та ін. В. Дубровський був головою юридичної комісії, яка давала правові поради селянам із земельних питань. Кооператор Д. Соловей працював секретарем українського наукового товариства та завідувачем видавництва та книжковим складом «Просвіти» (Сергійчук, 1996, с. 37). Міщенко Михайло Микитович завідував у «Просвіті» відділом охорони здоров'я та завідувачем відділу соціального забезпечення міської управи. Холодняк був референтом відділу народної освіти міської управи (Сергійчук, 1996, с. 46).

У «Просвіті» існували комісії та гуртки, через які здійснювалась націоналістична робота: шкільна, фінансово-господарська, видавнича, науково-філософська, історична, правова, церковно-богословська, кооперативна, промислово-індустріальна, мистецька комісії (Сергійчук, 1996, с. 46).

Активно проводилась робота освітньою комісією із молоддю, завдяки якій більшість випускників шкіл вступили в аграрну школу. Комісія проводила виховну та патріотичну роботу щодо відродження українських традицій. Відроджувались різдвяні традиції колядування із Різдвяною зіркою. Видавничим органом організації була газета «Нова Україна». У «Просвіті» знаходились представники ОУН Коник і Я. Кравчук. Вони намагались взяти під свій контроль молодіжну організацію, але В. Доленко не допустив розвитку такого ходу подій.

Коник з'явився в Харкові разом із петлюрівським військом. Він був родом із Західної України та проводив агітаційну роботу. Активним учасником «Просвіти» та громадського руху була родина Недужих, Тодось Дорошевич та Марія Матвіївна. Вони ніби замикали на собі діяльність обох організацій: «Просвіти» та «Громадського комітету Харкова». Родина мешкала в квартирі за адресою: вул. Сумська, 62. Тут відбулась нарада націоналістів у грудні 1941 р. (Скоробогатов, 1999, с. 84).

Згодом родина Недужих почала поділяти погляди ОУН. До них приєдналися такі учасники «Просвіти», як-то: М. Сліпченко, В. Кривенко, Кононенко, Вітязь, Лебединський, Коник та Я. Кравчук. Всі вони були опонентами В. Доленка.

Проте Недужі розплатились за власну активність. 24 вересня 1942 р. «Оксана К. з Інною Х. зайшли до Микити Васильовича Кекала в Український банк. Чоловік виглядав заклопотаним і попросив дівчат сходити до Недужих, переказати, що Тодось Дорошович не зможе сьогодні повернутися додому. Дівчата пішли та не встигли ще й постукати, як бабця Недужих, ковтаючи сльози, прошепотіла крізь щілину в дверях: ідіть геть, тут поліція» (Дражевська & Соловей, 1985, с. 25). Але причиною арешту була провокація, тому стало зрозуміло, що надія на повернення родини Недужих через короткий час ув'язнення розтанула. «Всі троє загинули. Марія Матвіївна захворіла в тюрмі на тиф та померла. Батька й дочку розстріляли» (Дражевська & Соловей, 1985, с. 26).

З часом в «Просвіті» відбувся розкол. Але ситуація тривала до арештів ОУН у Львові та Києві. Після такого розгортання подій представники ОУН у Харкові згорнули свою діяльність (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.78, арк.120). Вони намагались ввійти та провести пропагандистську роботу в усіх націоналістичних організаціях Харкова. Існують відомості про існування бандерівця Р. Порцинського. Він прибув до Харкова зі Львова разом із німцями і влаштував у своїй квартирі наради бандерівців. Такі збори працювали по п'ять осіб та планували проведення диверсійних та терористичних актів. 17 жовтня 1942 р. німцями була знайдена типографія бандерівців, а 11 її агентів заарештовано. В результаті обшуків німці конфіскували 14 ящиків із матеріалами (ЦДАГОУ, ф.1, оп.22, спр.78, арк.8). Бандерівці, коли зрозуміли, що Німеччина програє війну, почали шукати підтримки у Великобританії.

Представники харківської «Просвіти» мали зв'язки із галицькими націоналістичними організаціями. Як доказ, наведемо той факт, що з Галичини надходила до Харкова спеціальна патріотична література: дрібні книжки, брошури, летючки. Книжки та брошури користувались популярністю серед проукраїнських харків'ян. Для отримання літератури бажачі записувались у чергу, тому що людей було більше, ніж книжок. Влітку 1942 р. з'явилась ідея влаштувати читальню в колишньому Будинку вчених, адже він став осідком Українського Наукового Товариства. Німецьке командування не відразу видало дозвіл і два тижні читальня існувала явочним порядком і зрештою була закрита. В березні німці наказали зняти з першої сторінки «Нової України» тризуб (Дражевська & Соловей, 1985, с. 26).

Паралельно із «Просвітою» в період окупації діяв «Громадський комітет Харкова» – організація, історичний шлях для якої розпочався у листопаді 1941 р. Фактично це була діяльність української громади в Харкові. Організація була створена національно орієнтованими

українськими колами з метою концентрації сил у боротьбі за незалежність України. Активним діячем серед націоналістів був Володимир Андрійович Доленко. Він з'явився у місті на початку окупації. В часи Української революції працював редактором газети «Рідне слово», а у 1942 р., заарештований із групою націоналістів, Володимир Андрійович створює позапартійну організацію, метою якої було досягнення самостійності України, зникнення колгоспів, демократія, лояльне ставлення до німців (Семенко, 1975, с.38). В результаті В. Доленко очолив націоналістичний рух в Харкові. Згідно програми «Громадський комітет Харкова» розглядав Україну майбутнього як самостійну державу, що існуватиме на демократичних засадах. Для цього представники організації вважали за необхідне повернути право власності і орієнтуватися на європейські країни (Сергійчук, 1996, с. 38).

В. Доленко робив все можливе для того, щоб влаштувати українців на керівні посади при німецькому окупаційному режимі (Семенко, 1975, с. 39). Восени 1941 р. В. Доленко скликав таємне засідання представників української громади. В ході зібрання активіст запропонував загалу власну політичну програму, яка містила декілька пунктів. Серед них: отримання Україною статусу самостійної держави, скасування колгоспів, демократичний устрій України. На такій національній платформі В. Доленко мав намір організувати громаду для політичної національної роботи в умовах окупації України німцями. Проіснував «Громадський комітет Харкова» протягом 1941 – 1942 рр. Згуртувалась організація навколо професорів Харківського університету, а головою обрали професора М. Сліпченка. Членами «Громадського комітету Харкова» були професори В. Дубровський, Грінченко, Рябоконт, Яременко (Сергійчук, 1996, с. 35).

В історичних джерелах збереглася певна інформація про окремих представників «Громадського комітету Харкова». Так, Рябоконт працював доцентом математики, заступником голови українського наукового товариства, проректором Харківського університету. Яременко співпрацював з німцями на посаді голови Облспоживспілки. Черняєв обіймав посаду секретаря «Громадського комітету». Олександр Іванович Попов працював на посаді заступника голови «Просвіти», діяв в галузі педагогіки та освіти. Михайло Олексійович Ветухов був професором зоотехніки. За часів господарювання німців він працював головою обласної земельної управи та був ректором Харківського університету (Сергійчук, 1996, с. 36). Секретарем Харківської міської управи був викладач німецької мови, колишній в'язень Соловецького табору Кіндрат Микитович Полуведько. Він потрапив до міста з німецькою армією, а до війни знаходився у Львові. На початку 1942 р. його арештували (Сергійчук, 1996, с. 37).

Одним із відділів земельної управи відав професор сільськогосподарських наук Григорій Григорович Помаленький. З часом він переїхав до Полтави як директор сільськогосподарської школи (Сергійчук, 1996, с. 37). Обов'язки керівника відділу пропаганди харківської міської управи виконував В. Кривенко, а викладач української мови Севаст'янов в перші місяці окупації Харкова обіймав посаду директора харківської радіомережі.

Поступово «підпорядковувалися громадському керівництву інші українські установи в Харкові, що виникли підчас німецької окупації: Держмаєтки (Заболотний), Заготзерно (Мартиненко), Харківська облспоживспілка (Яременко і Балинський), Маслопром (Якуба), Заготскот (Саливон), керівник обласної земельної управи (Ветухов), заступник (Відмич), начальних адмінвідділу (Грінченко), начальник персонального відділу (Гребінка), директор господарського банку (Т. Недужий). Підпорядковувались громадському центру і провінціальні органи української влади, що попадали в руки свідомих українців, а не були в руках ставлеників більшовицького підпілля. Активно заміною посад займався В. Доленко на початку 1942 р. (Сергійчук, 1996, с. 40).

Метою діяльності комітету була співпраця з німцями та створення самостійної України. Організація мала сільськогосподарський, промисловий, технічний, торгівельний, кооперативний відділи та відділ народної освіти. На практиці Громадський комітет намагався виконувати адміністративні функції в Харкові, але, дізнавшись про це, німці заборонили його діяльність, звинувативши в організації повстання.

Не оминули прибічники В. Доленка і церковне питання. Вони мали на меті зробити в Україні автокефальну церкву, незалежну від московського патріархату. Церква мала функціонувати на територіально-державному принципі. Головою церкви обрали єпископа Полікарпа Сікорського (Сергійчук, 1996, с. 44).

Легальні збори відбувались в будинку «Національної культури», де збиралось до 100 осіб. Нелегальні збори проходили по неділях на квартирах Черняєва та В. Доленко. На подібний захід можна було потрапити лише за запрошенням.

Під час засідань «Громадського комітету» вирішувались питання суспільного життя Харкова, зокрема шкіл, Червоного хреста, лікарні, продовольчих товарів, соціального забезпечення.

Яскрава особистість В. Доленка не залишала байдужими оточуючих, тому всередині харківського націоналістичного руху існувала низка конфліктів. Один з них був конфлікт з

.....
директором Харківського драматичного театру В. Кривенком, який критикував В. Доленка за лояльність у захопленні представниками «Громади» всіх керівних посад Харкова. Останній був впевнений, що німці під час поразки звернуть увагу на українців як на реальну силу, але в результаті німців розбили під Сталінградом, а пізніше у Франції, після чого окупанти все ж таки планували організувати українське військо. «Українська громадськість Харкова відповіла, що це можливо здійснити, коли Україна буде визнана німцями як самостійна держава. Харківська українська громадськість уціліла й не потрапила під арешти німців лише тому, що в Харкові було військове, а не німецьке цивільне управління, яке скрізь на підвладній їй території провадило арешти видатних українців» (Семенко, 1975, с. 39). У Гестапо був список із 40 осіб для арешту.

Доводилось В. Доленку вести політичну боротьбу з вихідцями з Харкова, що стали представниками німецьких органів влади. Слід виділити конфлікт із бургомістром Крамаренком, який випадково обійняв посаду обер-бургомістра, а до війни був професором одного із харківських вишів. Після зайняття посади обер-бургомістра Крамаренко став активним членом харківської «Просвіти». Він самостійно та швидко розставив своїх людей на посади, не рахуючись із думкою В. Доленка та не радячись з ним. Крамаренко почав проводити політику компрометації. Була написана низка доносів на В. Доленка від групи Крамаренка в гестапо. «У 1941 р. вирішено було послати делегацію до німецького обер-бургомістра Харкова Петерс-Кнота, привітати його і поставити питання про надання українському громадянству можливості ввести до складу управи двох своїх представників. Така делегація була сформована в складі шістьох чоловік. Петерс-Кнот прийняв її привітно, але зауважив, досить ввічливо, що вона прийшла дуже пізно. Це було 1 грудня 1941 р. Почувши про те, що делегація має відвідати обер-бургомістра, занепокоєний бургомістр Крамаренко, запропонував переговори в справі роботи в управі представників української громадськості. Я дав згоду і почав переговори з Крамаренком» (Семенко, 1975, с. 46).

В результаті конфлікту гестапо звернуло увагу на В. Доленка, і в квітні 1942 р. замість Крамаренка було призначено Семененка – ставленика В. Доленка. В результаті В. Доленко порушив питання про перегляд посадовців райбургомістрату на предмет звільнення прихильників Крамаренка. В квітні Крамаренка було заарештовано (Сергійчук, 1996, с. 42).

Проте німці заборонили друкувати тризуб на документах та давали зрозуміти, що української державності не буде (Сергійчук, 1996, с. 42). В січні 1942 р. німецька влада заборонила проводити збори «Громадського комітету» і його розпустили, а функції організації перебрала на себе «Просвіта».

В. Доленко пропагував нові форми роботи, акцентуючи увагу на кооперації, шкільній освіті, діяльності церкви. Він бачив своїм завданням змусити німців рахуватися із українцями та після закінчення війни визнати незалежність нації.

Діяльність В. Доленка в Харкові припинилась із приходом радянських військ у місто. Він був одним із організаторів виїзду осіб, які бажали емігрувати.

Під час Другої світової війни нацистська Німеччина, здійснюючи експансію природних, трудових ресурсів завойованих нею українських земель, прагнула в першу чергу задовольнити особисті економічні та політичні потреби. Для цього було обрано методи максимального пограбування захоплених територій та експлуатації їх населення (Саяний, 2009, с. 129). Причинами, що призвели до запровадження подібної політики, були проблеми з сировинними, транспортними ресурсами (Повідомлення, 1942, с. 4); постійна нестача кваліфікованих інженерних та робітничих кадрів (Лавренко, 1984, с. 48). Із 1941 р. спостерігалось падіння продуктивності праці в німецькій промисловості у зв'язку з тим, що до збройних сил вермахту було мобілізовано багато місцевих спеціалістів.

Одним із першочергових кроків нацистської влади Харківщини зі швидкого відновлення промислового, сільськогосподарського потенціалу міста й області для постійно зростаючих потреб нацистської Німеччини стало запровадження загальної трудової повинності для місцевого населення (Герасимов, 2003, с.46). Її причинами на захоплених нацистами територіях стало не лише те, що німецька економіка не мала потужностей задовольняти все більш зростаючі військові потреби, а й постійний саботаж із боку місцевого населення.

Облік працездатного населення здійснювався через біржі праці. Із перших днів окупації Харківщини нацисти, виконуючи розпорядження А. Розенберга про введення трудової повинності в окупованих східних областях від 5 серпня 1941 р., розпочали відкривати німецькі служби праці – арбайтсамти (нім. *arbeitsamt*), де усі непрацюючі мешканці окупованого Харкова та області повинні були зареєструватися. Цивільне безробітне населення запрошували з'явитися до біржі праці, де щодня можна було дістати «оплачувану роботу» (ДАХО, ф.2984, оп.1, спр.1, арк.25). Так, наприклад, в оголошенні начальника господарського управління Харкова підполковника Майєра від 30 січня 1942 р. зазначалося: «Всі безробітні та працюючі всіх видів фаху розумової та фізичної праці (спеціалісти, інженери, службовці, допоміжні робітники та ін.), які до цього часу не проходили реєстрацію, повинні обов'язково з'явитися на

біржу праці – Харків, Госпітальний провулок 3 (в минулому Текстильний інститут)» (ДАХО, ф. 3080, оп.1, спр.4, с.129).

Масштабною за своїм штатом була Біржа праці у Харкові. На початку серпня 1943 р. вона налічувала 270 осіб (Скоробогатов, 2003, с. 109). Біржа праці поділялась на два відділи: чоловічої та жіночої робочої сили, кожен з яких поділявся на групи за спеціальностями (Мигаль, 1999, с. 437). Головною функцією біржі праці був облік ресурсів робочої сили за здібностями, віком, професійними навичками, стажем (Скрипниченко, 2016, с. 94). Окрім того, вони виконували заходи допоміжного організаційного характеру, що стосувалися реєстрації працездатного населення: контролю за своєчасним одержанням повісток, проведення медичного обстеження робочої сили, ознайомлення мешканців з розпорядженнями німецької влади (Потильчак, 1999, с. 61).

Біржа праці, яка безпосередньо підпорядковувалася нацистському командуванню ВКДО, проводила роботу з поставки робочої сили до промислових підприємств та сільськогосподарських об'єктів. Фактично біржі праці були повними господарями долі кожної людини. Без відома бірж праці не можна було не лише найнятися на роботу, але й звільнитися з неї (ЦДАВОУ, ф.3206, оп.2, спр.186, арк.14). Разом з цим, робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою, і відмовитися від неї безробітний не міг (Лисенко, Стецкевич, & Айсфельд 2010, с. 384). Без дозволу біржі праці не лише керівники заводів, фабрик, підприємницьких установ, організацій, а навіть Міська управа не мали права приймати на роботу будь-яку особу (ЦДАВОУ, ф.3206, оп.2, спр.186, арк.22).

На дії нацистів щодо примусової відправки населення Харківщини до Німеччини досить активно вплинула діяльність Руху Опору, яка виразилася в роботі підпільних організацій та індивідуальній діяльності цивільного населення. Одним із головних методів боротьби Руху Опору була агітаційно-пропагандистська робота, проведена в декількох формах, а саме: усна – виступи родичів оstarбайтерів та осіб, яким вдалося повернутися назад шляхом певних обставин або втечі з німецької каторги, підпільників; письмова – листівки, звернення, плакати. Друкована продукція була чи не найголовнішим засобом агітації і пропаганди (Тесленко, 1965, с.16). В листівках закликали: не вірити численним обіцянкам німців про щасливе і безтурботне життя в Німеччині (Тесленко, 1965, с. 20); перешкоджати втіленню в життя нацистського плану «тотальної мобілізації»; роз'яснювали населенню Харківщини справжні наміри нацистів; попереджали населення про загибель у Німеччині. Для того, щоб люди не потрапляли в пастки, підпільники в листівках агітували харків'ян давати неправдиві свідчення (Бутич, 1963, с.143); радили, як врятуватися від неволі, закликали не приходити на збірні пункти, уникати будь-яких реєстрацій, тікати з ешелонів, ховатися в лісах, йти до партизанів.

Рятували харків'ян від поїздки до Німеччини окремі представники «Просвіти». Наприклад, бургомістр М. Горбань намагався запобігти вивозу людей до Німеччини. В. Кравченко називає його дезертиром з трудового фронту. Він приятелював з М. Кононенко та невдовзі після арешту останнього був теж заарештований (Дражевська, & Соловей, 1985, с. 19).

В місті діяла економічна команда «Харків», яка була частиною системи виконавчих органів економічного штабу «Ост». Залишилися деякі статистичні дані щодо відправки населення Харкова на примусові роботи до Німеччини. 3 січня 1942 р. до міста приїхала комісія з питань вербування робітників. Вона розпочала роботу 5 січня. За три дні завербували 500 кваліфікованих робітників-металістів. Людей набирали та вивозили ешелонами. Зафіксовано вивезення робітників 18, 21 та 30 січня. Відповідно виїхало 1117, 1142 і 1167 завербованих працівників.

Активно допомагав патріотам кресляр німецької комендатури Олександр Москаленко. Він передавав активістам та мешканцям Харкова, яких гітлерівці намагалися вивезти до Німеччини, чисті бланки «аусвайсів». Один із них, на ім'я підпільниці Галини Горбань, зберігається у місцевому краєзнавчому музеї (Герасимов, 1994, с. 20).

Загалом у Харкові в цей час активно поширювався український націоналізм і відбувалося об'єднання людей, які пережили події Української революції 1917-1921 рр., репресії 1930-х рр. Одночасно спостерігалось виховання тягіння до свободи у тих представників молодого покоління, які усвідомили самодостатність українців як нації. Проте військовий чинник не встиг сформуватися, тому що німецька окупаційна влада заважала створенню української допоміжної поліції. Якось частина українців з Харківщини влилася в різноманітні підрозділи УВВ (Українського визвольного війська), харків'ян зустрічаємо навіть серед вояків Дивізії «Галичина» (Труш, 2021).

Висновки. На Харківщині в роки Другої світової війни діяли націоналістичні організації. Зокрема, слід виділити діяльність «Просвіти» та «Громадського комітету Харкова», які в період німецької окупації співпрацювали заради майбутнього та бажання вижити в складній ситуації, знаходячись під пресингом двох міцних держав: Німеччини та Радянського Союзу.

.....
Націоналістичні організації, завдяки активній діяльності В. Доленка, влаштували своїх людей на посади в органи окупаційної влади.

Представники націоналістичного руху Харкова допомагали остарбайтерам уникнути виїзду в Німеччину на примусові роботи. Для досягнення цієї мети вони використовували такі методи, як-то: усна і письмова агітаційна робота, підробка паспортів, заклик до переховування.

Перспективою подальшого дослідження тематики запобігання виїзду остарбайтерів до Німеччини вважаємо пошук особистих історій харків'ян в архівах, музеях держави та в особистих колекціях документів і відкриття нових аспектів діяльності націоналістичних організацій.

Джерела та література:

- Богдашина, О., & Жигло, В.** (2006). Архівні джерела з історії окупаційного режиму у Харкові (за матеріалами Фондів державного архіву харківської області). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : зб. наук. пр., 13, 260–270.
- Бутич, І.Л.** (1963). *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів*. Київ. 486 с.
- Ветров, О.** (2011). Похідні групи ОУН та їх роль в організації національно-визвольного руху Черкащини в 40 – 50-х рр. ХХ ст. *Українське слово*, 2, 5–18.
- Герасимов, І.О.** (1994). *Книга Пам'яті України. Харківська область*. Харків. 542 с.
- Герасимов, І.О.** (2003). *Книга Скорботи України. Харківська область*. Харків. 543 с.
- Грінченко, Г.Г.** (2004). *Невигадане. Усні історії остарбайтерів*. Харків.
- ДАХО** – Державний архів Харківської області.
- Добровольський, С.** (2009). *ОУНівське підпілля Донеччини*. Павлоград.
- Дражевська, Л., & Соловей, О.** (1985). *Харків у роки німецької окупації 1941 – 1943 рр.* Нью-Йорк. 30 с.
- Дуда, А. & Старик, В.** (1995). *Буковинський курінь боєв за українську державність: 1941 – 1944*. Київ, Чернівці, 272 с.
- Іванченко, І.** (2003). *Діяльність Похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни*. Севастополь. 130 с.
- Іщук, О. & Ніколаєва, Н.** (2006). Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території Східних та Центральних областей України у 1944 – 1954 рр. *Український визвольний рух*. Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 8.
- Лавренко, В. Я.** (1984). *Лозовая: Путеводитель*. Харьков. 53 с.
- Лисенко, О. Є., Стецкевич, В. В., & Айсфельд, А.** (2010). *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. Київ. 734 с.
- Маковська, Н.** (2006). *Архіви окупації. 1941-1944*. Київ. 877 с.
- Мельник, К., Лашенко, О., & Верига, В.** (1985). На зов Києва. *Український націоналізм у ІІ Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів*. Торонто; Нью-Йорк. 558 с.
- Мигаль, Б.К.** (1999). *Кегичівський район: Зб. архівних документів і матеріалів*. Харків. 267 с.
- Пагіря, О., & Іванченко, В.** (2011). *Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-східної та Південної України*. Київ, Торонто. 1160 с.
- Патриляк, І. К.** (2004). *Військова діяльність ОУН(б) у 1940-1942 роках*. Київ. 597 с.
- Повідомлення** (1942). Повідомлення штабдарткомендатури «Про трудову повинність» від 23 березня 1942 р. *Нова Україна*. 61 (78), 4.
- Полікарпенко, Г.** (1951). *Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни*. Канада: На чужині. 164 с.
- Потильчак, О. В.** (2009). *Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01*. Київ.
- Саяний, М. І.** (2009). *Зміївщина – Слобожанська перлина*. Харків. 287 с.
- Семенко, Ю.** (1975). *Пам'яті В. А. Доленка*. Мюнхен. 416 с.
- Сергійчук, В.** (1996). *ОУН УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*. Київ. 496 с.
- Скоробогатов, А. В.** (2003). Розбудова німецьких органів влади на початку окупації Харкова. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України*, 6, 154 – 160.
- Скоробогатов, А. В.** (1999). ОУН у Харкові за часів окупації (1941 – 1943 рр.). *Український історичний журнал*, 6, 81 – 89.
- Скрипниченко, Ю. Ф.** (2016). Біржі праці – установи для набору нацистами окупованого населення Харківщини на роботи. *Військово-історичний меридіан*, 1 (11), 92 – 101.
- Тесленко, А.В.** (1965). *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1943 гг. Сборник документов и материалов*. Харьков. 423 с.

- Труш, В.** (2021). УПА і Харківщина <https://history.sumy.ua/research/article/9343-upa-i-kharkivshchyna.html>
- Ухач, В.** (2015). «З вірою і надією в серці». Похідні групи українських націоналістів На великій Україні (1941 – 1943 рр.): Сучасний історіографічний дискурс. *Військово-історичний меридіан*, 1(7), 17 – 31.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Щур, Ю. І.** (2009). Український визвольний рух на Наддніпрянщині у 1922-1955 роках: історіографія проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 27, 366-374.
- Щур, Ю. І.** (2011). «На грані двох світів»: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920-1955 рр.). Запоріжжя. 200 с.

References:

- Bohdashyna O., & Zhyhlo V.** (2006). Arkhivni dzherela z istorii okupatsiinoho rezhymu u Kharkovi (za materialamy Fondiv derzhavnogo arkhivu kharkivskoi oblasti). [Archival sources on the history of the occupation regime in Kharkiv (based on the materials of the Funds of the State Archive of the Kharkiv region)]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky : zb. nauk. pr. - Special historical disciplines: issues of theory and methodology: collection of scientific works*, 13, 260–270. [In Ukrainian].
- Butych, I. L.** (1963). *Nimetsko-fashystskiy okupatsiinyi rezhym na Ukraini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. [German-fascist occupation regime in Ukraine: Collection of documents and materials]*. Kyiv. 486 s. [In Ukrainian].
- Vietrov, O.** (2011). Pokhidni hrupy OUN ta yikh rol v orhanizatsii natsionalno-vyzvolnoho rukhu Cherkashchyny v 40 – 50-kh rr. XX st. [Derivative groups of the OUN and their role in the organization of the national liberation movement of Cherkasy in the 40s and 50s of the 20th century]. *Ukrainske slovo - Ukrainian word*, 2, 5–18. [In Ukrainian].
- Herasymov, I. O.** (1994). *Knyha Pamiati Ukrainy. Kharkivska oblast. [Book of memory of Ukraine. Kharkiv region]*. Kharkiv. 542 s. [In Ukrainian].
- Herasymov, I. O.** (2003). *Knyha Skorboty Ukrainy. Kharkivska oblast. [Book of Sorrows of Ukraine. Kharkiv region]*. Kharkiv. 543 s. [In Ukrainian].
- Hrinchenko, H.H.** (2004). Nevyhadane. Usni istorii ostarbaiteriv. [Uninvented. Oral histories of ostarbaiters]. Kharkiv. [In Ukrainian].
- DAKhO** – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archive of the Kharkiv Region].
- Dobrovolskyi, S.** (2009). *OUNivske pidpillia Donechchyny. [OUN underground of Donetsk region]*. Pavlohrad. [In Ukrainian].
- Drazhevskaya, L., & Solovei, O.** (1985). *Kharkiv u roky nimetskoj okupatsii 1941 – 1943 rr. [Kharkiv during the German occupation of 1941-1943]*. Niu-York. 30 s. [In Ukrainian].
- Duda, A. & Staryk V.** (1995). *Bukovynskiy kurin boiakh za ukrainsku derzhavnist: 1941 – 1944. [Bukovina kurin during the battles for Ukrainian statehood: 1941-1944]*. Kyiv, Chernivtsi, 1995. 272 s. [In Ukrainian].
- Ivanchenko, I.** (2003). *Diialnist Pokhidnykh hrup OUN na Dnipropetrovshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny. [Activities of OUN Branch Groups in Dnipropetrovsk Region during the Second World War]*. Sevastopol. 130 s. [In Ukrainian].
- Ishchuk, O. & Nikolaieva, N.** (2006). Diialnist molodizhnykh struktur OUN(b) na terytorii Skhidnykh ta Tsentralnykh oblastei Ukrainy u 1944 – 1954 rr. [Activities of the youth structures of the OUN(b) in the territory of the Eastern and Central regions of Ukraine in 1944-1954]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh. Tsentr doslidzen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy - Ukrainian liberation movement. Liberation Movement Research Center, Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Lviv, 8. [In Ukrainian].
- Lavrenko, V. Ya.** (1984). *Lozovaia: Putevodytel. [Lozovaya: Guide]*. Kharkiv. 53 s. [In Russian].
- Lysenko, O. Ye., Stetskevych, V. V., & Aisfeld, A.** (2010). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy. [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century. Historical essays]*. Kyiv. 734 s. [In Ukrainian].
- Makovska, N.** (2006). *Arkhivy okupatsii. [Archives of occupation. 1941-1944]*. 1941-1944. Kyiv. 877 s. [In Ukrainian].
- Melnyk, K., Lashchenko, O., & Veryha, V.** (1985). Na zov Kyieva. [At Kyiv's call]. *Ukrainskyi natsionalizm u II Svitovii viini. Zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv - Ukrainian nationalism in World War II. A collection of articles, memories and documents*. Toronto; Niu-York. 558 s. [In Ukrainian].

-
- Myhal, B.K.** (1999). *Kehychivskiy raion [Kegichiv region]: Zb. arkhivnykh dokumentiv i materialiv - Coll. archival documents and materials.* Kharkiv. 267 s. [In Ukrainian].
- Pahiria, O., & Ivanchenko, V.** (2011). *Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy. [Activities of the OUN and UPA on the territory of Central-Eastern and Southern Ukraine].* Kyiv, Toronto. 1160 s. [In Ukrainian].
- Patryliak, I. K.** (2004). *Viiskova diialnist OUN(b) u 1940-1942 rokakh. [Military activity of the OUN(b) in 1940-1942].* Kyiv. 597 s. [In Ukrainian].
- Povidomlennia** (1942). Povidomlennia shtandartkomendatury «Pro trudovu povynnist» vid 23 bereznia 1942 r. [Notice of the Standard Commander's Office "On Labor Obligation" dated March 23, 1942]. *Nova Ukraina – New Ukraine.* 61 (78), 4. [In Ukrainian].
- Polikarpenko, H.** (1951). *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv pid chas Druhoi svitovoi viiny. [Organization of Ukrainian Nationalists during World War II].* Kanada: Na chuzhyni. 164 s. [In Ukrainian].
- Potylchak, O.V.** (2009). *Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii. [Exploitation of Ukraine's labor resources by Hitler's Germany during the years of occupation].* [PhD dissertation]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Saianyi, M. I.** (2009). *Zmiivshchyna – Slobozhanska perlyna. [Zmiivshchyna - Slobozhanska pearl].* Kharkiv. 287 s. [In Ukrainian].
- Semenko, Yu.** (1975). *Pamiaty V. A. Dolenka. [In memory of V. A. Dolenko].* Miunkhen. 416 s. [In Ukrainian].
- Serhiichuk, V.** (1996). *OUN UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy. [OUN UPA during the war years. New documents and materials].* Kyiv. 496 s. [In Ukrainian].
- Skorobohatov, A. V.** (1999). OUN u Kharkovi za chasiv okupatsii (1941 – 1943 rr.). [OUN in Kharkiv during the occupation (1941-1943)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical journal,* 6, 81 – 89. [In Ukrainian].
- Skorobohatov, A.V.** (2003). Rozbudova nimetskykh orhaniv vlady na pochatku okupatsii Kharkova. [Development of German authorities at the beginning of the occupation of Kharkiv]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Istoriiia Ukrainy - Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. History of Ukraine,* 6, 154 – 160. [In Ukrainian].
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2016). Birzhi pratsi – ustanovy dlia naboru natsystamy okupovanoho naselennia Kharkivshchyny na roboty. [Labor exchanges are institutions for recruiting the Nazi-occupied population of Kharkiv region for work]. *Viiskovo-istorychnyi merydian - Military-historical meridian,* 1 (11), 92 – 101. [In Ukrainian].
- Teslenko, A.V.** (1965). *Harkovshina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Iyun 1941 – 1943 gg. Sbornik dokumentov i materialov. [Kharkov region during the Great Patriotic War. June 1941 – 1943 Collection of documents and materials].* Kharkiv. 423 s. [In Russian].
- Trush, V.** (2021). *UPA i Kharkivshchyna [UPA and Kharkiv region]* <https://history.sumy.ua/research/article/9343-upa-i-kharkivshchyna.html> [In Ukrainian].
- Ukhach, V.** (2015). «Z viroiu i nadiieiu v sertsii». Pokhidni hrupy ukrainskykh natsionalistiv Na velykii Ukraini (1941 – 1943 rr.): Suchasnyi istoriografichniy dyskurs. [“With faith and hope in the heart.” Derivative groups of Ukrainian nationalists in Greater Ukraine (1941-1943): Modern historiographical discourse]. *Viiskovo-istorychnyi merydian - Military-historical meridian,* 1(7), 17 – 31. [In Ukrainian].
- TsDAVOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [The Central State Archive of Public Associations of Ukraine].
- Shchur, Yu.I.** (2009). Ukrainskyi vyzvolnyi rukh na Naddnyprianshchyni u 1922-1955 rokakh: istoriografiiia problemy. [The Ukrainian liberation movement in the Dnieper region in 1922-1955: historiography of the problem]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu - Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University,* 27, 366-374. [In Ukrainian].
- Shchur, Yu. I.** (2011). «Na hrani dvokh svitiv»: ukrainskyi natsionalistychnyi rukh na Naddnyprianshchyni (1920-1955 rr.). [“On the brink of two worlds”: the Ukrainian nationalist movement in the Dnieper region (1920-1955)]. Zaporizhzhia. 200 s. [In Ukrainian].